

PERSPEKTÍVÁK A SZÖVEGELEMZÉSHEZ: A KÉZIRAT ILLUSZTRÁCIÓK SZEREPÉNEK ÚJRAÉRTELMEZÉSE

Linda NÉMETH¹

Abstrakt

Our investigation will be based on the information conveyed by images, and on a philological analysis of selected passages from two dream scenes embedded in the plot of two Old French novels. In the first part of our study, we will show, through examples, how miniatures can bring the reader closer to a more precise understanding of the textual elements. Our secondary question concerns the scope of the pictorial representation of manuscript illustrations. Can the image reinterpret the text?

Keywords

manuscript illustration, miniature, Old French novel, text interpretation

BEVEZETÉS

Az „objektivitásra és teljességre törekvő szövegelemzésnek” – ahogy Szabics Imre írja – „messzemenően figyelembe kell vennie az elemzésre szánt szöveg nyelvi jegyeit és szerkezetait, nem megfélekedve arról, hogy ezek a nyelvi kifejezésformák nemcsak az adott mű költői és esztétikai értékeit közvetítik, hanem a szerző legfontosabb gondolatait, az egész irodalmi alkotás implicit eszmei tartalmát is szemléletesen ábrázolják” [1]. Ha az imént felsorolt szempontoknak eleget tettünk, befejezettnek tekinthetjük-e a munkánkat? A középkori irodalmi alkotások értelmezése tovább konstruálható, és akár újabb implicit tartalmak felfedezésére is lehetőséget nyújt, ha a szövegek kritikai kiadásain kívül a kódexekbe zárt szövegvariánsok tanulmányozására, összehasonlítására is figyelmet fordítunk. Az átdolgozások során ugyanis előfordul, hogy a szerző-másoló kis mértékben változtat egy írásmű szövegén, apróbb részleteket kihagy vagy éppen kiszínez, következésképpen egy-egy epizód nyelvi kifejezésformái módosulnak. Az irodalmi konvenciók nyomán haladva a középkori szerző gyakran újít, művészién játszik a korábbi szövegek variánsaival (A motívumok interferenciája elterjedt jelenség volt, de merészebb szerzők kevert műveivel is gyakran találkozunk). Lehetséges tehát, hogy ugyanazon mű kéziratának összehasonlítását megkísérelve tegyünk megállapításokat, ugyanis egy-egy szövegrész vizsgálata során az eltérő formában kidolgozott nyelvi elemek összevetésével újszerű következtetésekhez juthatunk [2].

Azonban nemcsak a szövegekre érdemes figyelmet szentelni. Jelen tanulmányunk a kéziratok összevetésének egy újabb perspektívájára irányítja a figyelmet: vizsgálatunk során a képiség által közvetített információkat bevonva teszünk megállapításokat a szöveg tárgyában. Két ófrancia nyelvű regény cselekményébe beékelődő álmjelenet kiválasztott részleteinek filológiai vizsgálatát vesszük ehhez alapul. Megmutatjuk, hogy a szövegekhez kapcsolódó kézirat illusztrációk vizsgálata miként viheti közelebb az olvasót a szövegelemek pontosabb megértéséhez, egyben csatlakozik a témában újjáélesztett vitákhoz a szöveg és a kép viszo-

¹ Németh Linda, PhD. Pécsi Tudományegyetem, Francia Tanszék, egyetemi adjunktus, nemeth.linda@pte.hu

nyának vizsgálata témájában. Másodlagos kérdésfelvetésünk a kézirat illusztrációk képi ábrázolásának hatókörére irányul. Újraértelmezheti-e a kép az írásmű vonatkozó részleteit?

A szöveg és a kép viszonya

A középkori szövegek kéziratának felkutatása bár hosszadalmas, de nem hiábavaló feladat. Digitalizálódó világunk viszont egyre több lehetőséget teremt a kéziratok elektronikus eléréséhez. Kutatásaink során megállapítottuk, hogy a fóliókon található képi illusztrációk tanulmányozása hasznos információkhoz vezet el az olvasót, amelyek segítséget nyújthatnak a bizonytalanságokat rejtő szövegrészek magyarázatához, rejtett tartalmak pontosabb feltérképezéséhez. Sok esetben eredménytelenül zárunk be egy-egy kódexet, ugyanis a miniatúrák nem állandó kísérői a szövegeknek, némelykor csak és kizárólag a margók, lapszédíszek, apróbb figurák és iniciálék törik meg a szabályos sorok és hasábok monotonitását, amelyeknek díszítő és szórakoztató szerepük van, nem sok összhangot mutatnak a fólión szereplő szöveges tartalmakkal. Viszont előfordulhat, hogy gyermekrajz-szerű egyszerűséggel vagy éppen szemet gyönyörködtető rafinált művészi igénnyel kidolgozott képes illusztrációkra találunk, amelyek témájukban a narrált események egy momentumát jelenítik meg, szűk perspektívát befogva törekednek a szövegi elemek tartalmi visszatükrözésére. Vajon közvetíthetnek-e egyéb üzeneteket?

A Sorbonne Egyetemen egy 2011-ben rendezett kollokvium a középkori kéziratok témájában nyitott beszélgetést, amely során a kép és a képiség szerepe került a vizsgálódások középpontjába. Az eszmecsere alkalmával számos kutató ellenpéldák sorát vonultatta fel arra a régen még bátran hangoztatott tézisére, miszerint a kép jelentősége elhalványodik a szöveg primátusának dicsfényében. Célkitűzésként új igényt fogalmaztak meg: „korrigáln[iuk] kell az irodalmi és filológiai tanulmányokban elterjedtebbnek számító tendenciát, amely rendszerint a szövegnek biztosít elsőbbséget a képpel szemben” [3].

Az előadók megegyezésre jutottak abban a kérdésben, hogy a szöveg és a kép hierarchikus rangsorolásának gondolata [4], vagyis „a kép alávetettségének” (*inféodation*) [5] hangsúlyozása a szöveggel szemben ellentmondásokat vet fel. Ezen kívül megállapították, hogy az illusztráció ki is egészítheti a szöveg üzenetét, mindez tehát a kéziratokon dolgozó szerző (vagy másoló), illetve az illuminátor szerepének egymás mellett állását feltételezi. Ez a nézőpont a befogadó magatartás kétirányú koncentrációját hangsúlyozza. Rámutattak arra, hogy a kép újraértelmezheti a szöveget, annak újfajta olvasatára „világít rá” (*megj.* az illusztráció szó a latin *illustro* [megvilágít] szóból származik). Ezt a megállapítást a kollokvium címe is sugalmazza: „*Ha a kép újraértelmezi a szöveget: vizsgálódások keresztüztüében a középkori kéziratok*”.

A szöveg-kép hierarchiájának újragondolását indokolja ráadásul néhány ritka kódexben található magasabb művészeti értékkel bíró illusztráció is, amelyek erős esztétikai hatásuk miatt akár különálló vizuális művészeti alkotásként is értelmezhetőek, emelve a szöveg presztízsét. De a szöveg-kép közötti rangsor megfordulhat a középkori falikárpitok esetében, amelyeken a narratív képsorok ugyanúgy jelentést hordozó elemnek számítanak, mint szöveg; a képeken gyakran megfigyelhető írásszalagok szövegei kizárólag kiegészítő szerepet töltenek be. Jean-Claude Schmitt hangsúlyozza, hogy a mindennapi életben a kép „olvasása” elterjedtebb, mint a szövegé, illuminációk, jelmondatok, címerek vagy figurális kalligráfia formájában [6]. A képeknek alapvetően emlékeztető és didaktikus funkciója van az ige szolgálatába állítva, az írástudatlan hívek észlelését segítette, számukra ugyanazt a funkciót töltötte be, mint az írott szöveg olvasása az írástudók esetében [7].

A tanulmányunk vizsgálati tárgyát képző kódexirodalom általában a miniatúrák reduk-tív nézőpontját hangsúlyozza, a szöveghez viszonyítva másodrendűsége van ítélve, mivel „a képet a szöveg többé-kevésbé explicit illusztrációjának tekinti[k]” [8].

Az álomjelenetek újabb olvasata a miniatúrák alapján

Az elbeszélő irodalom szerzői a középkorban sajátos nyelven, gyakorta szándékosan a misztikum ködébe burkolva dolgozták ki az álomjelenetek tartalmait, így alkalmazkodtak a korabeli szövegalkotói hagyományhoz, következésképpen a homályos kifejezésmód (az allegóriák és szimbólumok gyakori használatával) szinte kötelezően elvárt szerzői magatartássá vált. A szerző úgy teremti újra a szöveget, hogy a feltételezett eredeti műhöz képest az üzenetében, alapmotívumaiban ne váljon el. Az álomjelenetek szövegvariánsainak összehasonlító vizsgálata során kevésbé merész megoldásokkal találkozunk. Ha mégis elrugaszkodottabb módon „gondolták újra” az álomjeleneteket, megváltoztatták az álmodó személyét. Kevésbé jellemző (de előfordul), hogy egy mű későbbi átdolgozásában újabb álmokat találunk. Az álomjelenetek képi ábrázolása nem gyakori. Ha az illuminátor a jelenet tartalmát nem is szándékozik megjeleníteni, az álom jelentőségét oly módon hangsúlyozza, hogy egy miniatúrára ábrázolja, kinek számol be az álmodó álomélményéről.

1. ábra: Flualis álma, British Library, Add. 10292, f.202v.

2. ábra: *Flualis álma, BnF. 19162, 350r.*

Az álomepizódok szereplőinek egy része gyakran valamilyen állat formáját ölti fel. A korabeli olvasó általában sejtheti, mely szereplő költői-szimbolikus megjelenítése egy-egy állat, annak fajtája, vagy valamilyen, a szövegben feltüntetett tulajdonsága alapján: rövid információkat találunk jellemére, küllemére vonatkozóan, megtudhatjuk, milyen cselekedeteket végez. Ezek az információk összeegyeztethetőek a szereplő személyiségjegyeivel. Viszont nem minden szereplő tulajdonságai jól kivehetőek a szövegből, így nehezen asszociálhatunk konkrét személyre. Előfordul, hogy nem feltétlenül rajzolódik ki kristálytisztán, milyen jellegű állatról lehet szó. Jellemző az álomjelenetekben az általánosító szavak használata, gyakran elnagyoltan, faji besorolás nélkül említik, megnevezésük tág értelmezési tartományt ölel fel, amellyel a szerző fokozza az álomjelenet homályossággal átszőtt atmoszféráját (*megj.* a középkori állatosztályozási rendszerek a modern állatrendszertani kategóriáktól távol állnak). Előfordulhat ugyanakkor, hogy párhuzamos kéziratok szövegében konkrétan lesz megemlítve, vagy megjelenik egy miniatúrán, ezzel a szerző vagy illuminátor könnyebben elvezeti az olvasót a megoldáshoz.

Florimont küzdelme a szörnyel

Aimon de Varennes *Florimont-regényében* [9] Mataquas király álmát vizsgáljuk meg először. A *Florimont-regény* születése a 12. századtól datálódik, fennmaradt prózai változatait a 15. századig jegyzik, Keith Busby tanulmányában 17 kéziratról számol be [10]. A szerző hosszabb időt töltött Gallipoliban, Thráziában és Philippopolisban, ekkor ismerkedett meg Florimont, vagyis Nagy Sándor nagyapjának történetével. Előbb görögről latinra, majd latinról franciára fordította, vagy fordíttatta a hősről szóló történeteket. A tanulmányozásra szánt jósló álom eredetileg az ókori regényekből átörökített toposz, proleptikus funkciója van, hatóköre a távoli jövőre terjed ki. H. Braet ezt a típusú álmot „program-álom”-nak [11] nevezi, amely nem túl gyakori az ófrancia narratív irodalomban, mindössze néhány regényben található. Általában valamelyik szülő a nászéjszakán értesítést kap a születendő gyermekükre vonatkozóan, az álomképek a gyermek életének fontos állomásaira vonatkoznak.

Mataquas király Florimont legfontosabb küzdelmeit látja előre, amelyben négy ellenséget győz le, először egy szörnyeteget, majd egy hatalmas vaddisznót, egy sárkányt és egy elefántot. Az első álomban gyermekét jól kivehetően egy kölyökoroszlán jeleníti meg, amely arra enged következtetni, hogy az élete korai szakaszában (15 éves korában) néz majd szembe első jelentős ellenfelével. Ekkor még homály fedi Florimont küzdőfelének személyét; a szöveg a következőket írja:

*A duc estoit ancor avis
Que a un moustre del pais
A lyeonsiaus se combatoit
Et per grant force le vancoit*
(1745–1748. sorok)

*A herceg azt látta még [álmában]
Hogy egy környékbeli szörnyeteg
Egy kölyökoroszlánnal harcol
És azt [ez utóbbi] nagy erejével legyőzi.*
(saját ford.)

Változatosak az elképzeléseink a szörnyek küllemével kapcsolatban. Michel Pastoureau egy önálló középkori állatrendszertani osztályba különíti el a szörnyeket, ahova a szokatlan felépítésű emberek (pl. szkiapodák, küklopszok, pigmeusok, óriások), a korban valósnak vélt, fantasztikus, hibrid lények tartoztak. Ezek általában biológiailag kettő vagy több állatból állnak össze, mint például a baziliszkusz, a szirének vagy a sárkány, amelynek kígyó farka, madár-

szárnya, négy lábú teste van [12]. A szöveg nem részletezi, hogyan kell elképzelni Florimont ellenfelét, csak annyit tudunk, a környékből származik („del pais”), tehát nem idegen, és vesztően kerül ki a párharcból. A BnF 12566 számú kéziratában viszont két illusztrációt is találunk a szörnyvel folytatott küzdelemről, amely egyértelműsíti az álomjelenet homályos elemeit.

3. ábra: BnF n°12566, f. 36v.

4. ábra: BnF, n°12566, f. 38r.

Az illusztrátor medve termetű, oroszlán formájú lénynek festi le kis sörénnyel, amelynek szárnyai és hosszú karmai vannak. A képek alapján is kiderül, hogy roppant veszélyes a harapása, mivel a pofája véres. A karmai hipertrófikus ábrázolása is hangsúlyozza fenyegető, ártó jellegét. Nem ok nélkül ábrázolja így a művész, ugyanis a gesztaénekek hagyományában elterjedt motívum az ellenfél erejének kiemelése, ugyanis egy erős versenytárs feletti győzelmet nagyobb diadalnak értékelnek. Az emberevő szörnyről a szöveg későbbi szakaszában kiderül, hogy Florimont apjának területeit károsítja, és rettegésben tartja az ott élő lakosságot. A főhős ellenfele a középkori hibrid-szörny felfogásnak megfelel, mivel a szöveg utólag arról számol be, hogy leopárd feje van, aljas tekintete, szárnyas sárkány teste, combját kígyópikkelyek fedik (Il avoit un chief de leupart / Mout per avoit fellon regart / Et le cors de guivre volant / Onques nus hons ne vit si grant / Entor les cusses environ / Fut de serpent et de poisson [1973–78]). Mindent összevetve a szöveg kezdeti szakaszában található homályos leírás ér-

telmet nyer a szöveg folytatásában és a miniatúrák alapján. A képeket vizsgálva megállapíthatjuk, hogy az illusztrátor képzelete ugyan nem rugaszkodott el túlságosan, de munkájában nem feltétlenül követte a szörnyről szóló szöveghelyek leírásait. Florimont erre az alkalomra készített különleges páncélját a képen pengék és nyársak borítják, viszont a szöveg szerint ezek nem a teljes testfelületén futnak végig (Je nen i quier pieres ne flor[s] / Mai broches dacier et rasors / Et le clavain et larmeure / Me faites dateile stature [2091–94]). Az említett pajzs és kard nem jelenik meg a képeken, csak egy dárda, majd kasza-szerű eszköz, de nem jeleníti meg az illusztrátor a kürtöt sem, ami fontos eleme volt a szörnyel történő találkozásának. A képek bár összhatásukat tekintve megtámogatják a szöveget, részleteikben eltérnek a szerzői leírástól, inkább a korabeli képzeletvilág alkotta ismertetőjegyeket ötvözik a szörny kinézete és jellege tekintetében.

Vajon milyen többletinformációt rejtenek a képek? A *Florimont-regény* szövege több alkalommal is kiemeli, mekkora aggodalom vette körül a fiatal vitézt élete első párharca előtt. Az illusztráció kompenzálja a főhős sikere miatt érzett bizonytalanságot, az ellenfél egyes külső jegyeit felerősítve idealizált képet fest Florimont-ról, erejét és bátorságát hangsúlyozza, amely a szövegben késleltetve jelenik meg.

A Sándor-regény sárkánya

Thomas de Kent *Sándor-regényében* (*Roman de toute chevalerie* [13]) ideologizált képet kapunk Florimont unokájáról, Nagy Sándorról, akinek dicsőséges tetteit és kalandjait középkori kontextusban, kevés történeti hitelességgel, a görög forrásaitól eltávolodva meséli el a szerző. A XII. század utolsó negyedében született antik regény nem az első francia nyelvű *Sándor-regény* feldolgozás (l. Alexandre de Paris művét), elemzési szempontjaink indokolják azonban, hogy ezt a változatot vizsgáljuk.

A műben először Olümpiász királynő, majd Fülöp király lát álmot születendő gyermekükre vonatkozóan.

*Vis li fu qe un dragon en sa chambre entra,
Puis vint desqu'a son lit, en home se mua ;
Aprés si se cocha e estreit l'enbracea
E qu'il l'acolot e sovent la baisa,
E qu'au departir enceinte la lessa.*
(235–239. sorok)

*Úgy tűnt, egy sárkány bejött a szobájába
Majd az ágyáig ment és emberré lett ;
Ezután odafeküdt és szoroson átkarolta
Megölelte és sűrűn megcsókolta,
Visszaindulva a királynőt viselősen hagyta.*
(saját ford.)

A királynő álma Nectanebus, az utolsó egyiptomi fáraó ördögi fondorlatának a műve. Miután a perzsák elűzték a hazájából, Makedóniában talál menedéket, és beleszeret a királynőbe, aki a bizalmába fogadja. A varázslás tudományában jártas férfi a hölgy elcsábítására készül, és megjósolja neki, hogy Amon isten éjszaka sárkány alakjában meglátogatja és teherbe ejti őt. A szövegváltozat több ponton is sugallja, hogy valójában a mágus volt az, aki sárkánnyá változott. Így Thomas de Kent regénye nem kendőzi el Nagy Sándor illegitim viszonyból származó fogantatásának gondolatát, amellyel az ókori történetekben gyakrabban találkozhatunk, de a középkorban ezt már feltűnő diszkrécióval és tagadással kezelik (Az álom hiányzik a Paris-féle változatban, amely egyértelműen védelmezi az uralkodó származását és Olümpiász érényeit).

A királynő álmképei a BnF 24364-es számú kéziratában közvetlenül a szöveg mellett, egy miniatúrára is megjelennek.

5. ábra: BnF. Ms. 24364, fol. 2v.

Az illusztrátorok különböző formában ábrázolták Sándor fogantatásának jelenetét. A legszembetűnőbb újítás a kéziratban, hogy az álomban megjelenő sárkány figurája a fenti illusztráción összefonódik a csábító Nectanebus alakjával, mivel a férfi átfogja a sárkányt, mintha egy jelmezt venne le magáról. Ritka eljárás, hogy az átváltozás folyamatát az illusztrátor egy képi mozzanaton belül szemlélteti. Más miniatúrákon az átváltozás előtti és utáni jelenetet külön, egy képbe rendezve mutatják: egyrészt látható az ágyat megközelítő sárkány, amely az ablakon át repül, az ajtón jön be vagy az ágy kerevetén ül, másrészt a jelenet egy későbbi mozzanata is nyomon követhető az ágyban fekvő férfi és nő ábrázolásával (l.: London B. L. Harley 4979 fol. 11r; Berlin Kupf 78c 1 fol. 5v; London B. L. Royal 15E. vi, fol 6r [14]).

Fontos megállapítani, hogy a férfialak nem visel koronát. Fülöp király kizárólag koronás fővel szerepel a miniatúrákon, amellyel úgy tűnik, az illusztrátor megerősíti Nagy Sándor házasságtörő viszonyból történő fogantatásának tényét (Más illusztrációknál találkozhatunk viszont két koronás fővel).

A miniatúra-ábrázolást jól olvasó szem számára szokatlan felfedezés kínálkozik a sárkány ábrázolása tekintetében, hiszen nem a rögzült értelmezésének megfelelően jelenik meg: az állat mérete jóval kisebb, mint amit elvárhatnánk egy sárkánytól, a tekintete barátságos, viselkedése alapján nincs szándékában, hogy bárkit is bántson. Valójában a gonoszt megjelenítő veszélyes ellenség helyett ritka jelentésmódosulás következtében a sárkány bőrébe bújt tisztességtelen szándékú varázsló alakjával alkot egységet. Az illusztrátorok általában zöld vagy világos színekkel dolgoznak, előfordul vöröses árnyalatú, narancsos színnel ábrázolt lény, mivel egyes leírásokban olyan sebesen repül, hogy fényhatás kíséri, de élénk vörös színe itt nem erre utal. Nectanebus szándékát és érzelmeit igyekszik élénk vetíteni a festő, ezzel a képi elemmel is kifejezőbbé téve a szöveget. Bár a kép ábrázolt tartalmaiban nem távolodott el a szövegtől, viszont olyan információkat közvetített, sugallt, amelyek túlmutattak a szöveg explicit tartalmain.

ÖSSZEGZÉS

Ófrancia nyelvű irodalmi szövegek kéziratait felkutatva tettünk kísérletet egyes tartalmak újraértelmezésére a szövegekhez kapcsolódó miniatúrák alapján. Láthattuk, hogy a kép megőrizve függőségi viszonyát, nem távolodik el a szöveg referencialitásától. Ha olykor kissé hűtlen is ahhoz, olyan új elemeket felfedezhetünk fel, amelyekkel többletinformációval szolgálhat az olvasó számára. Példáinkkal rámutattunk arra, hogy a kép elsődleges funkciója általában a szöveg kiszolgálása oly módon, hogy további értelemképző funkcióval is kibővíti. Az illusztrátor tehetségével és képzelőerejével megtámogatja a másoló vagy a szerző leírástechnikáját, szemünk elé állítva olyan lehetséges részletet, amelyek autentikusabban hozzásegí-

tik a mai kor olvasóját a pontosabb értelmezéshez, szemléletesen ábrázolva akár a szerző gondolatát is.

IRODALOMJEGYZÉK

- [1] SZABICS, Imre. *Les structures expressives de „Aucassin et Nicolette”*. In: *Filológiai Közlemény, XXI. évf. 1. szám*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975. 153.o. [137-153.]
- [2] NÉMETH, Linda. *Les variations manuscrites des récits de rêves d’animaux*, In: Egedi-Kovács, Emese (szerk.), *Byzance et l’Occident V. : Ianua Europae*. Budapest: ELTE Eötvös József Collegium, 2019. [223-230.]
- [3] HOUDEBERT, Aurélie. *Pour une approche visuelle de la littérature médiévale*. In: *Acta fabula, n°7/14*, 2013. <http://www.fabula.org/revue/document8106.php> (Utolsó letöltés: 2021.08.03.)
- [4] PÉREZ-SIMON, Maud., HÉRICHÉ PRADEAU, Sandrine. *Du texte à l’image et de l’image au texte : en pratique et en théorie*. In: Hériché Pradeau, Sandrine; Pérez-Simon, Maud (szerk.), *Quand l’image relit le texte*. Párizs: Presses de la Sorbonne Nouvelle, 2013. 13.o. [11-38.]
- [5] *op.cit.* p. 11.
- [6] SCHMITT, Jean-Claude. *Le Corps des Images*. Párizs: Gallimard / Le Temps des Images, 2002.
- [7] MORAIS, Ana Paiva. *Parler du Moyen Age? Le Texte médiéval: détours et retours par l’étude de l’image*. In: *Carnets*, <http://journals.openedition.org/carnets/4289> (Utolsó letöltés: 2023.08.10.)
- [8] MAROSI, Ernő. *Előszó*. In: *Emlékek márványból és homokkőből*, Budapest: Corvina, 1978. 20. o.
- [9] DE VARENNES Aimon. *Florimont* (kritikai kiadás). Alfons Hilka, Halle Niemeyer (kiad.), *Gesellschaft für romanische Literatur*, 48. 1933.
- [10] BUSBY, Keith. *Le Roman de Florimont dans ses contextes codicologiques*. In: *Autour du Roman de Florimont. Approches multidisciplinaires à la complexité textuelle médiévale*, Marta Materni (szerk.), Padova: Dipartimento di Studi Linguistici e Letterari, 2020. 10.o.
- [11] BRAET, Herman. *Le songe dans la chanson de geste au XIIe siècle*. (Romanica Gandensia, n°15) Gent, 1975. 87.o.
- [12] PASTOUREAU, Michel. *Classer les animaux: L’exemple du Moyen Âge occidental* In : *Le Monde en mélanges : Textes offerts à Maurice Godelier* [en ligne]. Párizs: CNRS Éditions, 2016. <https://doi.org/10.4000/books.editions-cnrs.29625> (Utolsó letöltés: 2023.08.12.)
- [13] DE KENT Thomas, *Le roman de toute chevalerie*. Catherine Gaullier-Bougassas és Laurence Harf-Lancner előszavával és jegyzeteivel, B. Foster és I. Short kiadása alapján. London 1976-1977.). Párizs: Champion, 2003.
- [14] PÉREZ-SIMON, Maud. *Mise en roman et mise en image. Les manuscrits du Roman d’Alexandre en prose* (doktori disszertáció). Paris 3, Université Sorbonne Nouvelle, 2008. 286, 288.